

«ОЗБРОЕНА ДЕМОКРАТІЯ» – ЗАСІБ ПРОТИ АВТОРИТАРИЗМУ? “DEFENSIVE DEMOCRACY” – A REMEDY AGAINST AUTHORITARIANISM?

**Косілова О.І., к.політ.н., доцент,
доцент кафедри теоретико-правових дисциплін
Державний податковий університет**

«У якийсь період толерантність знищила б суспільство;
з іншого – переслідування фатальні для свободи»

Лорд Ектон

Термін «озброєна демократія» є новим для української правової доктрини. Термін описує серйозний конфлікт, який може виникнути в демократичній країні між дотриманням демократичних цінностей, зокрема свободи асоціації і права бути обраним, і між недопущенням зловживання антидемократичними групами та особами цими принципами.

Автор статті наголошує, що в межах демократичного процесу, використовуючи механізми демократії (свобода слова, зборів, виборів тощо), може бути встановлений режим, який знищує саму демократію. Толерантність може стати самогубством за певних обставин. Самозахист правової держави залишиться в межах конституційної парадигми, лише якщо вона здатна концептуально та інституційно виключити зловживання можливостями для обмеження прав. Демократичні країни намагаються не використовувати методи захисної демократії надто поспішно, а шукають якомога більше альтернативних варіантів дій, таких як інформаційні кампанії та засудження антидемократичних дій авторитетних громадських діячів. Засобами захисту «озброєної демократії» може бути: стеження силами безпеки (особливо військовою та поліцейською розвідкою) за активістами, які вважаються небезпечними, або за цілими асоціаціями; обмеження свободи пересування або дій щодо органів, підозрюваних у загрозі демократії; позбавлення прав окремих осіб і партій балотуватися на виборах; визнання поза законом організації, які вважаються небезпечними для демократії. Сучасна концепція «озброєної демократії» обмежує демократичні права, оскільки визначає певні принципові рішення як безальтернативні та позбавляє їх відповідної більшості. Концепція захищає вільний демократичний основний порядок, яка розглядається як абсолютний мінімальний стандарт будь-якого вільного та демократичного суспільства. Мета полягає в тому, щоб більшість не встановила легалізовану диктатуру. Пропонується ввести до української правової доктрини поряд з терміном «озброєна демократія», термін «добре укріплена демократія», яка не матиме негативного забарвлення, щодо обмеження прав і свобод громадян, водночас акцентуватиме на їх захисті від порушення.

Ключові слова: демократія, озброєна демократія, добре укріплена демократія, вільний демократичний основний порядок, конституційний лад обмеження прав, заборона партії, захист демократичних прав та свобод.

The term “defensive democracy” is new for Ukrainian legal doctrine. The term describes the serious conflict that can arise in a democratic country between upholding democratic values, including freedom of association and the right to be elected, and preventing the abuse of these principles by anti-democratic groups and individuals.

The author of the article emphasizes that within the framework of the democratic process, using the mechanisms of democracy (freedom of speech, assembly, elections, etc.), a regime can be established that destroys democracy itself. Tolerance can become suicide under certain circumstances. The self-defense of the legal state will remain within the constitutional paradigm only if it is able to conceptually and institutionally exclude the abuse of opportunities to limit rights. Democratic countries try not to use the methods of defensive democracy too hastily, but look for as many alternative options as possible, such as information campaigns and condemnation of anti-democratic actions of authoritative public figures. The means of protection of “defensive democracy” can be: monitoring by security forces (especially military and police intelligence) of activists who are considered dangerous or of entire associations; restriction of freedom of movement or actions against bodies suspected of threatening democracy; deprivation of the rights of individuals and parties to run in elections; outlawing organizations that are considered dangerous to democracy. The modern concept of “defensive democracy” limits democratic rights, as it defines certain principled decisions as having no alternative and deprives them of the corresponding majority. The concept defends a free democratic basic order, which is seen as the absolute minimum standard of any free and democratic society. The goal is to prevent the majority from establishing a legalized dictatorship. It is proposed to introduce the term “well-fortified democracy” into the Ukrainian legal doctrine, along with the term “armed democracy”, which will not have a negative connotation regarding the restriction of the rights and freedoms of citizens, while at the same time emphasizing their protection from violation.

Key words: democracy, armed democracy, well-fortified democracy, free democratic basic order, constitutional system of rights limitation, party ban, protection of democratic rights and freedoms.

Постановка проблеми. Термін «озброєна демократія» є новим для української правової доктрини. Цей термін описує серйозний конфлікт, який може виникнути в демократичній країні між дотриманням демократичних цінностей, зокрема свободи асоціації і права бути обраним, і між недопущенням зловживання антидемократичними групами та особами цими принципами. В Україні термін «озброєна демократія» вперше було застосовано у рішенні КСУ щодо розгляду закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 року № 317-VIII [1]. Актуальність обраної теми дослідження обумовлена необхідністю дослідити захисні механізми демократії як форми державного правління та державно-правового режиму в Україні та європейських державах.

Метою статті є з'ясування суті терміну «озброєна демократія», її роль у сучасній демократичній державі, засоби забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Найпоширенішим розумінням демократії є визначення її як форми державного правління, яка визнає народ як джерело державної влади. В основі демократичної форми правління лежать такі принципи конституційного устрою, як народовладдя, невідчужуваність прав людини, політичний плюралізм, свобода і рівність громадян [2]. Термін «демократія» використовується також для позначення такої форми організації влади в будь-яких організаціях, яка припускає рівноправність усіх її членів і прийняття рішень за більшістю голосів. У цьому сенсі демократія може існувати в будь-яких організаціях, здатних забезпечити таку рівноправність. У результаті з'являються такі феномени, як партійна, профспілкова, виробнича, інші різновиди так званої суспільно-політичної демократії. Поняття демократії використовується і для позначення заснованого на визначеній системі цінностей соціального ідеалу і відповідного йому політичного світогляду [2].

Британська енциклопедія визначає демократію як: «систему правління, в якій закони, політика, лідерство та основні заходи держави чи іншого державного устрою прямо чи опосередковано визначаються «народом», групою, яка історично складається лише з меншості населення, наприклад, усі вільні дорослі чоловіки в стародавніх Афінах або всі достатньо заможні дорослі чоловіки у Британії 19-го століття, але з середини 20-го століття зазвичай розуміють, що включають усіх, або майже всіх, дорослих громадян» [3].

Рорі О'Конел (Rory O'Connell), британський дослідник визначає, що «озброєна демократія» – це термін, який стосується збірки законів, делегованого законодавства та судових рішень, які обмежують певні права та свободи в демократичному суспільстві з метою захисту існування держави, її демократичного характеру та інститутів, прав меншин тощо. Слід зазначити, що у західних наукових джерелах зустрічаються наступні варіанти визначення поняття: «озброєна демократія», «оборонна демократія», «войовнича демократія», «демократія що здатна себе захистити», «нетолерантні демократії» тощо (нім. Wehrhafte Demokratie, streitbare Demokratie, англ.: fortified democracy, militant democracy, defensive democracy, democracy capable of defending itself) [4].

Дещо подібне за змістом та сутністю до поняття «озброєна демократія» є поняття «політична безпека», яке набуло деякого поширення в Україні та є окремі дослідження на цю тематику. Зокрема, українські дослідники визначають «політичну безпеку» як комплекс заходів, спрямованих на збереження конституційно легітимізованого політичного ладу тієї чи іншої держави, забезпечення державотворення та конструктивної політики [5, 6]. В обох визначеннях метою є захист демократичного конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина. Українська дослідниця М. Ларченко визначає поняття «усталена демократія» як «концепцію, згідно з якою суспільство повинно вживати заходи до захисту демократії від внутрішніх антидемократичних учасників». Усталена демократія захищає суспільство від фашистських, комуністичних, насильницьких, сепаратистських та релігійних фундаменталістських партій [7]. Це визначення співпадає з розумінням терміну «озброєна демократія» автора статті, але на нашу думку більш доцільно вживати останній термін, – «озброєна демократія».

Історія виникнення поняття «озброєна демократія» пов'язують з появою антидемократичних груп та осіб, які зловживали демократичними принципами та нормами. Термін «озброєна демократія» став відомий в англійській політологічній літературі в есе К. Левенштейна «Войовнича демократія та основні права» в 1937 році [8].

Найяскравішим прикладом такого зловживання є захоплення нацистською партією демократичними засобами Веймарської республіки в 1933 році, що спричинило повне знищення німецької демократії. Широковідомим є звернення Йозефа Геббельса, одного з найближчих та довірених осіб Адольфа Гітлера: «Коли демократія дала нам демократичні методи в часи опозиції, це мало статися в демократичній системі. Однак ми, націонал-соціалісти, ніколи не стверджували, що представляємо демократичну точку зору, але ми відкрито заявляли, що ми використовуємо демократичні методи лише для того, щоб отримати владу, і що, отримавши владу, ми відмовимо нашим супротивникам у засобах, які були надані нам у часи протистояння» [9].

К. Левенштейн, стверджував, що авторитарні режими утримуються не насильством, а емоційністю. Авторитарні режими і фашистські рухи володіють арсеналом технік емоційної мобілізації. Це те, що замінює верховенство права. Націоналістичний запал і залякування з непрямою загрозою фізичного примусу, є найпоширенішими елементами політичної емоційності. Єдина справжня мета

такої політики – це захоплення й утримання влади за будь-яку ціну [8].

Сьогодні під войовничою демократією найчастіше розуміють боротьбу з радикальними рухами, особливо партіями та їх діяльністю.

Європейська конвенція з прав людини 1950 р., стаття 17, передбачає подібну доктрину про порушення прав: «Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитися як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі будь-яке право брати участь у будь-якій діяльності чи вчиняти будь-які дії, спрямовані на знищення будь-яких прав і свобод, викладених у ній, або на їх обмеження більшою мірою, ніж передбачено Конвенцією» [11]. Звичайно, Європейська конвенція також допускає пропорційні обмеження прав, якщо це необхідно в демократичному суспільстві (наприклад, статті 8(2), 10(2), 11(2)), а також дозволяє спеціальні відступи під час надзвичайної ситуації, коли життя нація в небезпеці (ст. 15).

А. Шайо – угорський науковець-конституціоналіст, суддя Європейського суду з прав людини зазначає, що існує ряд спроб як на нормативному, так і на практичному рівні задовольнити вимоги самозахисту демократії. Багато конституційних текстів схильні ігнорувати можливість порушення порядку. Але за запереченням (включаючи заперечення через прийнятність) конституція має неартикульоване, недостатньо теоретизоване, невизначене, але фундаментальне відношення до можливості її власного знищення, яке виявляється, коли уряд і сили порядку стикаються з політикою, яка базується на політичній емоційності або постійною загрозою. За таких обставин держава не може уникнути застосування насильства заради збереження самої суті демократичної держави [12].

Після Другої світової війни національні та міжнародні правопорядки звернули увагу на Веймарський урок. Основний закон Німеччини 1949 року найбільш яскраво демонструє це. Федеральний конституційний суд описує політичну систему Федеративної Республіки Німеччина як войовничу, добре укріплену демократію (Streitbare Demokratie). У ньому захищається вільний демократичний основний порядок – конституційний лад (freiheitliche demokratische Grundordnung (fdGO – нім.) – (далі, ВДОП – укр.). Він не може бути скасований законним шляхом або більшістю голосів. Превентивні дії можуть бути вжиті проти антиконституційних осіб і груп людей (партій, асоціацій та організацій), перш ніж вони зможуть вжити заходів проти ВДОП.

Федеральний уряд, парламент (Бундестаг і Бундесрат) і судова система мають широкі повноваження та обов'язки захищати ВДОП проти тих, хто хоче його скасувати. Ідея, яка лежить в основі концепції, полягає в тому, що навіть правління більшості народу не може дозволити встановити тоталітарний або автократичний режим, що порушує принципи Конституції Німеччини [10].

ВДОП визначає основну суть застосовного конституційного права, а також основні принципи політичного порядку та цінності, на яких базується ліберальна та конституційна демократія в Німеччині. Згідно з останньою прецедентною практикою Федерального конституційного суду (BVerfG), це людська гідність, принцип демократії та верховенство права [12]. Цей термін, по суті, базується на рішенні Федерального конституційного суду про заборону правоєкстремістської Соціалістичної партії Рейху (СРП) у 1952 році. Надане там визначення суду було в основному прийнято в конституційній юриспруденції. Групи та ідеї, які спрямовані проти вільного демократичного основного порядку, часто описуються як антиконституційні. Це було визначено Федеральним конституційним судом у 1952 році таким чином: «Вільний демократичний базовий порядок у значенні статті 21 II GG – це порядок, який, за винятком будь-якого насильницького та свавільного правління, являє собою верховенство права, засно-

ване на самовизначенні народу відповідно до волі відповідної особи. більшість, свободу і рівність. Принаймні слід рахуватися з основними принципами цього порядку: повагою до прав людини, зазначених в Основному Законі, перш за все до права особистості на життя та вільний розвиток, народного суверенітету, поділу влади, відповідальності уряд, законність адміністрації, незалежність судів, принцип багатопартійності та рівні можливості для всіх політичних партій з правом на конституційне формування та здійснення опозиції» [13].

Концепція вільного демократичного основного порядку в значенні статті 21 (2) GG включає лише ті центральні основні принципи, які є абсолютно необхідними для вільної конституційної держави [14]:

а) Основний вільний демократичний порядок знаходить свою вихідну точку в людській гідності (стаття 1(1) Основного закону). Гарантія людської гідності включає, зокрема, захист особистої індивідуальності, ідентичність та інтегрованість, а також елементарну рівність перед законом.

б) Принцип демократії є складовою частиною вільного демократичного основного порядку. Неодмінною умовою демократичної системи є можливість рівноправної участі всіх громадян у процесі прийняття політичних рішень і повернення здійснення державної влади народу (ст. 20 (1) і (2) Основного Закону).

в) Юридична обов'язковість публічної влади (стаття 20.3 Основного закону), яка ґрунтується на принципі верховенства права, і контроль за цим обов'язковим незалежними судами є вирішальними для концепції вільної демократичної основи порядок. Водночас гарантована Конституцією свобода особи вимагає, щоб застосування фізичної сили залишалося за державними органами, які є зв'язаними та підлягають судовому контролю.

Федеральний конституційний суд може видати наказ про позбавлення прав, якщо ними зловживають з метою підриву «вільного демократичного порядку» (стаття 18). Німецький народ має право чинити опір кожному, хто прагне зруйнувати конституційний лад (стаття 20(4)). Федеральний конституційний суд може видати розпорядження про розпуск неконституційної партії (стаття 21(2)). Основний Закон проголошує певні фундаментальні принципи – федералізм та основні права – незмінними (ст. 79). Крім того, щоб уникнути паралічу політичного керівництва, Основний закон передбачає, що Бундестаг може висловити недовіру канцлеру Німеччини, лише якщо Бундестаг обрав наступника (стаття 67). Нарешті, Основний закон містить кілька положень, що стосуються надзвичайних ситуацій (статті 80A, 91, 115A-L) [15].

Хоча Основний закон Німеччини є найбільш детальним у цьому питанні, є також відповідні положення в Конституції Італії 1947 року, яка забороняє реорганізацію фашистської партії та передбачає обмеження політичних прав фашистських лідерів [4]. Зокрема, ст. 18 у Конституції Італії, зазначено, що громадяни мають право вільно, без спеціального дозволу, об'єднуватися в організації, що переслідують цілі, які для окремих осіб заборонені кримінальним законом. Забороняються таємні об'єднання і такі, що хоча б опосередковано переслідують політичні цілі, досяжні за допомогою організацій військового характеру [17].

Австралійський парламент намагався заборонити Комуністичну партію, «Австралійська комуністична партія проти Співдружності», також відома як справа Комуністичної партії, була судовою справою у Високому суді Австралії в 1951 році, в якій суд оголосив Закон про розпуск Комуністичної партії 1950 року неконституційним і недійсним як такий, що виходить за межі влади парламенту [18].

У 1990-х роках внаслідок військового перевороту в Алжирі (в 1992 році) відродився інтерес до теорії войов-

ничої демократії, виникла серйозна академічна дискусія про «нетолерантні демократії» [19]. А. Шайо зазначає, що в Алжирі було застосовано крайню міру войовничої демократії, коли вибори призупинили з огляду на перемогу (насамперед місцеву) ісламістських фундаменталістів, які займалися широкомасштабним тероризмом. Враховуючи масштаби тероризму в таких країнах, як Алжир, який межує з постійною громадянською війною, звичайно, важко виступати за повномасштабну демократію. Тут є парадокс, який нагадує парадокс войовничої демократії: антитерористичні заходи, які порушують права людини та демократію, нібито є законними [14].

Венеційська комісія Ради Європи визнала за потрібне опублікувати вказівки щодо санкції розпуску партії: «Заборона або примусовий розпуск політичних партій може бути виправданий лише в випадку партій, які виступають за використання насильства або використовують насильство як політичний засоби повалення демократичного конституційного ладу, тим самим підриваючи права і свободи, гарантовані конституцією... Рішення про заборону або розпуск політичної партії приймається Конституційним судом або іншим відповідним судовим органом у порядку, що пропонує всі гарантії належної правової процедури, відкритості та справедливого судового розгляду» [20].

У законодавстві Греції існує «контрпарадокс»: закон 3251/2004 звільняє від терористичних злочинів ті дії, які вчиняються з метою встановлення чи захисту демократичного режиму або для здійснення основних прав [21]. Такий підхід, здається, суперечить розумінню войовничої демократії (заборона зловживання правами) Європейської конвенції з прав людини (статті 17 і 18).

Звертаючись до досвіду України у сфері захисту демократичного конституційного ладу та державно-правового режиму слід зазначити що у самій Конституції України (не звертаючись до спеціальних профільних законів) закладені механізми, які здатні захистити демократію. До таких конституційних засобів належать, зокрема, наступні норми Конституції: ст. 5, 8, 15, 17, 23, 32,33, 34, 35, 36, 37, 39, 64 [22]. До них відносимо ключові положення щодо визнання народу єдиним джерелом влади в Україні та неможливості узурпувати владу (ст. 5); найвища юридична сила Конституції та пряма дія її норм (ст. 8); свобода політичної діяльності (ст. 15); можливість обмеження окремих прав у зв'язку з надзвичайним станом, військового стану або інших міркувань з питань безпеки та громадського порядку із зазначенням строку дії цих обмежень. Водночас, не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 (ст. 64).

Окреме місце у Конституції України посідає правове регулювання політичних партій та свободи асоціацій. У ст. 37 зазначається, що членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах

і організаціях. Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Слід зазначити, що в Україні у період з 2014 по 2019 рр. діяльність чотирьох політичних партій потрапила під заборону або була припинена через субстантивні порушення. Починаючи з 2014 року, в Україні відбувся ряд адміністративних судових процесів, пов'язаних із заборною партій російського спрямування, очільники та члени яких сприяли анексії АРК Крим (до 2014 року українська правова система мала досвід розпуску політичних партій лише з процедурних підстав.). А з 2015 року адміністративні суди постановили припинити діяльність партій, що просуvalи комуністичну ідеологію або використовували комуністичну символіку, порушуючи у такий спосіб Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [23].

У зв'язку з означеною проблемою доцільно процитувати рішення КСУ від 16 липня 2019 року № 9-р/2019, де чи не вперше згадується концепція «демократії, що здатна себе захистити»: «Для стабільності демократичного конституційного ладу держава може здійснювати конкретні заходи з метою його захисту. Європейський суд з прав людини наголосив на прийнятності концепції “демократії, здатної захистити себе”... та зазначив, що плюралізм і демократія ґрунтуються на компромісі, що вимагає певних поступок з боку осіб, які мають у деяких випадках сприймати обмеження певних наявних у них свобод для того, щоб забезпечити більшу стабільність країни в цілому. Потрібна певна рівновага між вимогами захисту демократичного суспільства і вимогами охорони прав особи. Саме тому кожного разу, коли держава вважає за потрібне посилатися на принцип «демократії, здатної захистити себе», щоб виправдати втручання в права особи, вона має зважено оцінювати межі й наслідки передбачених заходів задля дотримання зазначеної рівноваги» [1].

Судді вважають, що засудження законом нацистського режиму та комуністичного режиму і встановлення заборони на використання їхньої символіки обумовлені легітимною метою – не допустити повернення до тоталітарного минулого. У підсумку рішення КСУ визнав, що закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» є відповідним Конституції України (є конституційним) [1, 24].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене зазначимо, що в межах демократичного процесу, використовуючи механізми демократії (свобода слова, зборів, виборів тощо), може бути встановлений режим, який знищує саму демократію. Толерантність може стати самогубством за певних обставин.

Самозахист правової держави залишиться в межах конституційної парадигми, лише якщо вона здатна концептуально та інституційно виключити зловживання можливостями для обмеження прав. Як правило, демократичні країни намагаються не використовувати методи захисної демократії надто поспішно чи надто суворо, а шукають якомога більше альтернативних варіантів дій, таких як інформаційні кампанії та засудження антидемократичних дій авторитетних громадських діячів. Однак існують ситуації, коли держава може вдатися до оборонних демократичних методів (зазвичай це здійснюється судовою системою чи іншими державними органами). Використання «озброєної демократії» може бути виражено кількома діями, застосованими до особи чи групи, наприклад: стеження силами безпеки (особливо військовою та поліцейською розвідкою) за активістами, які вважаються небезпечними, або за цілими асоціаціями; обмеження свободи пересування або дій щодо органів, підозрюваних у загрозі демократії; позбавлення прав окремих осіб і партій балотуватися на виборах; визнання поза законом організації, які вважаються небезпечними для демократії.

Європейський погляд на демократію виходить з того, що комуністична ідеологія близька до фашистської і так само може відвоювати свої позиції у демократії під час кризових явищ. Сучасна концепція «озброєної демократії» обмежує демократичні права, оскільки визначає певні принципові рішення як безальтернативні та позбавляє їх відповідної більшості. Це вважається законним, оскільки концепція захищає вільний демократичний основний порядок, яка розглядається як абсолютний мінімальний стандарт будь-якого вільного та демократичного суспільства. Мета полягає в тому, щоб більшість не встановила легалізовану диктатуру. У зв'язку з вищезазначеним, на нашу думку поряд з терміном «озброєна демократія», доцільно ввести в українську правову доктрину термін «добре укріплена демократія», яка не матиме негативного забарвлення, щодо обмеження прав і свобод громадян, водночас акцентуватиме на їх захисті від порушення з боку інших громадян, посадових осіб, громадських організацій та партій, які мають антидемократичне спрямування, та державних органів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення КСУ від 16 липня 2019 року № 9-р/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text>
2. Щедрова Г.П., Барановський Ф.В., Новакова О.В., Пашина Н.П. Основи політології: Навчальний посібник. 2005. Луганськ: вид-во СЛУ ім. В. Даля. 170 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-3355.html>
3. What is democracy?. Encyclopedia Britannica, 18 Nov. 2019, URL: <https://www.britannica.com/question/What-is-democracy>. Accessed 15 July 2023.
4. Rory O'Connell. Militant Democracy and Human Rights Principles. *Constitutional Law Review*. 2009. pp. 84–90 URL: https://www.academia.edu/219890/Militant_Democracy_and_Human_Rights_Principles
5. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Генеза, 1997. 400 с.; С. 260).
6. Косілова О.І. Політична безпека в системі національної безпеки України. *Правова інформатика*. № 1(29). 2011. С. 72–78.
7. Ларченко М. Усталена демократія: межі демократичної терпимості (світовий та український досвід). *Український часопис конституційного права*. № 2. 2021. С. 15–27. URL: <https://www.constjournal.com/>
8. Loewenstein Karl Militant Democracy and Fundamental Rights, I. *The American Political Science Review*. Vol. 31. No. 3 (Jun., 1937). P. 417–432. URL: <https://www.jstor.org/stable/1948164>
9. Campbell Kenneth J. Joseph Goebbels: Propagandist. *American Intelligence Journal*. 2012. Т. 30, вип. 2. С. 125–134.
10. Defensive democracy. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Defensive_democracy
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
12. Sajó András From militant democracy to the preventive state? *Constitutional Law Review. Journal of the Constitutional Court of Georgia*. P. 63–83.
13. BVerfGE 2, 1 (Leitsatz 2) – SRP-Verbot. URL: <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv002001.html>
14. Freiheitlich-demokratische Grundordnung. Bundeszentrale für politische Bildung. URL: <https://www.bpb.de/kurz-knapp/lexika/handwoerterbuch-politisches-system/202025/freiheitliche-demokratische-grundordnung/>
15. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html>
16. BVerfGE 144, 20–367 (Ls. 3) URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv144020.html>
17. Конституція Італійської Республіки: з передмовою В. Шаповала. Київ: ФОРМ Москаленко О. М., 2018. 61 с.

18. Australian Communist Party v Commonwealth. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Australian_Communist_Party_v_Commonwealth
19. Fox Gregory and Nolte Georg. Intolerant Democracies. *Democratic Governance and International Law* (Cambridge: CUP, 2000).
20. European Commission for Democracy through Law, Guidelines on Prohibition and Dissolution of Political Parties and Analogous Measures URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF\(2000\)001-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF(2000)001-e)
21. Banoutsos Andreas G.. Mapping the development of anti-terror legislation in Greece in the aftermath of 9/11. <https://rieas.gr/researchareas/editorial/485-anti-terror-legislation-in-greece>
22. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.
23. Бернацький Б. Національні та європейські стандарти заборони політичних партій. *Український часопис конституційного права*. 4/2018. С. 122–131. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.4.2018.5>
24. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України № 317-VIII від 9 квітня 2015 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>